

חיים חמיאל/ירושלים

הספרות היפה בחינוך הנוער הדתי

(א)

הוראת הספרות העברית והכללית בבית הספר הקריאה בספרות בחוגי נוער, עדיין מעוררות ויכוחים בחוגי המורים והמחנכים הדתיים. הויכוח נטוש על דרכי ההוראה ועל בחירת הנושאים והספרים המתאימים לבית הספר הדתי. השאלה היא מה צריך לכווין את קביעת התכנית ללימוד הספרות בביה"ס הדתי — ערכה הספרותי של היצירה, תוכנה הרעיוני או גם אישיותו הדתית של היוצר. בית הספר התיכון מוסיף לחפש פתרונים לשאלה זאת. עד כה לא הצליח לקרב את הנוער הלומד אל הספרות העברית, ואף לא ניצל די-הצורך את הספרות כמכשיר-עזר חינוכי לפיתוח המחשבה ולעיבוד השקפת עולם.

בספרות אנו כוללים גם את ספרות העיון והמחשבה, שאותה אנו חייבים להקנות לבני הנוער הדתי, אבל אין היא צריכה לבוא במקום הספרות היפה. אכן רבים בחוגינו נוטים לבטל ערכה של הספרות היפה או מנסים להתעלם ממנה. והרי היצירה הספרותית — התיאור, הסיפור, העלילה והשירה, — משתמשת בסממנים אמנותיים מיוחדים, שהם מתנת שמיים לאנשים מחוננים, המסוגלים לקבלם ולגלותם לזולת. הקריאה ביצירה הספרותית גורמת לאדם הנאה אסתטית ומשפיעה עליו השפעה מסויימת, לפעמים השפעה מגמתית, לפעמים השפעה לא רצויה, אך לפעמים גם השפעה נפלאה וטובה מאוד. על שום מה, איפוא, נרחיקה מתחומינו לחלוטין?

הספרות בבית הספר התיכון לא נועדה ללימוד בלבד; הספרות היא מקצוע הומאני בעל מגמה חינוכית, מגמה לשנות את התנהגותו של האדם. אין היא באה רק להקנות רכוש חדש, אלא גם להשפיע על האדם שיסגל לעצמו דרכי התנהגות חדשים, הרגלים ואורח חיים, שהוא בכוחותיו שלו לא היה מצליח להגיע אליהם. לכך נועד החינוך, לכך נוצרו מכשירי החינוך.

החינוך הדתי אף הוא בא להקנות הרגלים, להחדיר מחשבה מסויימת; הוא בא לשכנע ולכווין, הוא רוצה לעודד את הצעיר, שיהא בכוחו לקבל על עצמו ערכים, ציוויים ותפקידים. השאיפה בחינוך הדתי היא להביא את האדם לקבלת עול שמיים מרצון.

הנוער פתוח להשפעות רבות, הוא קולט רשמים, דעות ורעיונות מסביבתו העשירה.

שבה הוא חי ומתנווע. העתונות והספרות פתוחות לפניו. מבחינת החינוך הדתי יש להתחשב באפשרות, שבני הנוער קוראים הרבה יותר ממה שהמורה מצווה עליהם לקרוא. ושהם מעיינים בספרות הזרה לרוחם של החינוך הדתי ושל המורים והמחנכים הדתיים. התעלמות מן האפשרות הזאת — אינה מועילה לשנות את דעובדה. אבל משאירה את בני-הנוער לנפשם על כל ההשפעות הרעות. העלולות לבוא מספרות בלתי רצויה. החינוך צריך להתחשב בריציאות. הוא צריך לראות את הצעיר כמות שהוא, כדי לעשות ממנו מה שהוא רוצה שיהיה.

(ב)

את השפעת הספרות על בני-הנוער יש לבחון גם מנקודת ראות הגיל. גיל הנעורים הוא גיל ההתעצמות; התהוות האישיות העצמית של האדם היא אינדיבידואלית ביותר בגיל זה. בתקופת הנעורים מתעצבת הדמות הרודנית של האדם. בה מתעוררת המחשבה הפילוסופית, ערכים אחדים, מקודשים ומקובלים — יורדים מגדולתם ואחרים תופסים מקומם. המתבגר מתווכח, מאזין, רוצה להבין ולדעת. הוא יודע שעדיין לא למד הכל. שישנם סודות שעליו לגלות, והוא מתחיל להתחקות אחריהם. נערים עוברים על לקסיקונים שלימים כדי לדעת "הכל". כתיצאה מן דקרייה או כתוצאה מנסיון החיים ומן החזיונות החדשות, ניתעוררים בהם לבטים, ספקות, הרהורים על עצמם, על העולם המקיף אותם; הם מנסים להבהיר ולהסביר לייאמה הרבה מן התופעות המתנלות להם לראשונה רחצי החברה ובדיהיהם הפיזיים הרחחניים. בגיל הנעורים נפגשים שני מומנטים חשובים — כתיבת יומנים וקריאת ספרים. הרבה נערים ונערות כותבים יומנים. יחד עם זה הם שוקעים בקריאה. בספרים הם רוצים לגלות את עצמם וביומנים — לבטא את עצמם. התעניינות מיוחדת מגלה המתבגר בשאלות דתיות ופילוסופיות כלליות. הוא מתחיל לחפש איזו מסורת של השקפת עולם. המתבגר מתעניין בגירל "האני", סדיות הבריאה שאלת החיים הממות, מוסר ונימוס, חורר ורוח, מקום וכח, מהייתה של הנפש, ריציאית האינסופית וכדומה. הוא נוטה להתווכח על נושאים כחופש הרצון, חברה ומדינה. רע וטוב, צדק וכוח, האדם האידיאלי, פלאי עולם ופלאי טבע, הידינה האידיאלית, סודות הרריאה וכדומה. בכל הנושאים האלה הוא מצפה למציא צינים שיש בהם להעשיר את מבטו על החיים. לעתים מגלה המתבגר סתירות בין הכתוב ובין המקובל. בין ההמפה ובין הריציאות בלימודי דטבס היא נתיח ריציית דוראנה רחחירית את היירכתו הדתית. והצייר בתיובתי מגיע לעתיה לשלילת היישר לפחית במחשבה, אחרים מייטדלים ליישב את הסתירות לפי השקפה דתית חדשה או הסברה חדשה. שהי מציאים תוך התחשבות בתורעות הנוגדות את הידוע להם עד כה. יש המקבלים בלא קושי מיוחד את המקובל והמסור. את כל שאלת החיים הכתע ררית הם משתדלים ליישב לפי מה שלמדו וקיבלו.

כדרך כלל ידוע המתבגר בתסיסתו המתמדת ובחיפושיו אחרי רעיון וחזון. הוא

נמצא במצב של הרגשת חטא, אי מנוחה ומצוקה נפשית, יאוש, נפילה ברוח, דכאון והרגשה של חוסר שלימות, פחד מפני עונש שמיים ודאגה לעתיד. הוא מאמין באמונה שלימה באידיאלים נשגבים, והוא תובע את הגשמתם המליאה. השאיפה למוחלט בערכים מוסריים או חברתיים, שהוא אחד הקווים האופייניים לנוער הלומד, אינה מותאמת ליכולתו וכוחו בהגשמה. לעתים קרובות אפשר לראות את הניגוד הרב הקיים בין עולם השאיפות והאידיאלים של המתבגר לבין מעשיו. שניות זו היא תכונה אופיינית לגיל הנעורים; אין לראותה כפגם מוסרי וכסטייה מן האידיאלים שבני הנוער דוגלים בהם או כמעשה של רוע לב, של אי רצינות או העמדת פנים במתכוון. בני הנוער אינם נוטים לגלות את ספקותיהם ולבטיהם הדתיים, יש להם מטילים ספק באפשרות של קיום פתרון להם, אך אפשר לנצל את רצונם לדון בנושאים מופשטים, את נכונותם לשוחח ולהתווכח.

(ג)

האם יש בכוחנו או האם זה מתפקידנו להשתיק את תסיסת הנעורים על ידי התעלמות מוחלטת מעולמו של הצעיר; האם מוטב להשאיר את הצעיר בספיקותיו ובלבטיו ולהפקיר את נפשו לכל הרוחות הרעות המנשבות סביבו. אמנם בגיל הנעורים יש חשיבות רבה לספרות הפילוסופית שלנו. לספרות המחשבה היהודית, אבל הבעיות המעסיקות את בני-הנוער בימינו אינן רק אלה הכלולות בספרות הזאת; הצעיר נתון היום בסבך הבעיות האקטואליות, החברתיות והמדיניות — בעיות היחיד והחברה, האמת והשקר, מלחמה ושלום, צדק ועוול, משטרי חברה צודקים ובלתי צודקים; הנוער רוצה לנקוט עמדה בבעיות המתעוררות יום יום, המעסיקות את האנושות בימינו. לא כל הבעיות האלה באות לידי ביטוי בספרות המחשבה הישראלית, וכשהן באות לידי ביטוי — הרי לבושן מיושן, והנוער אינו רואה תמיד מבעד ללבוש העתיק את התוך הרענן והאקטואלי גם היום. את הבעיות האלה מוצא הצעיר בספרות היפה.

הספרות היפה מצטיינת לא רק בסממנים האסתטיים האמנותיים. הסירות מספקת גם ידיעות המשפיעות על לומדן. ספרים מוסיפים דעת, הידיעות שבספרות היפה והרעיונות המובעים בה, מעשירים את המחשבה ומפריים אותה.

הספרות היפה היא, אפוא, גורם חינוכי מועיל ומשפיע, כיון שהיא נותנת ביטוי לבעיות, שהן בתחום התעניינותו של המתבגר. הספרות מטפלת בבעיות שהנוער מתלבט בהן, וגם כשאין היא מסיקה מסקנות או מגישה פתרונות ברורים, וגם כשאין היא מתווה דרך, הרי גדולה חשיבותה בזה שהיא מתארת, מגוללת ומסבירה את הבעיות. במקרה זה היא משאירה את המסקנות והפתרונות לאדם הקורא — למורה ולמדריך הנכון. עליהם לדעת להיעזר בספרות כדי לפתח את מחשבתו של הצעיר בכיוון הנכון, כדי לעזור לו בלבטיו.

הספרות היפה יכולה אף לעזור למורה ולמתנד במאמציהם לתת חינוך דתי לחניכים.

אפשר לקוות, שאותם הנערים שיקבלו הדרכה מכוונת בקריאת ספרות ובהבנתה; אלה שארונות הספרים יישארו פתוחים לפניהם במכוון. אלה שקריאתם תלוזה בהסברה מתאימה. שאוצרם הרוחני יתעשר וכושר מחשבתם יפותח — אלה יצליחו יותר להתגבר על המשברים הנפשיים והדתיים. ואילו אלה שנפשם אטומה להבנת הסריות דייה או שלא כוּנו ולא הידרכו — ייאבקו קשות בתקופות המשבר, וחינוכם הדתי עלול להיפגע. ויתור על הוראת הספרות החדשה או על הדרכה בקריאת הסריות הזאת בליווי הסברה נאותה, פירושו ויתור על אחד המכשירים החינוכיים הטובים ביותר שניתנו לנו.

הוראת הסריות העברית בבית הספר וקריאתה ב־ברות של בני הנוער אינן מותאמות בכל מקום לכיוון שציינתי. לרוב מסתפקים בדין ובבירור על הסופר. על תוכן הספר, מוסיפים ניתוח לשינוי מראים על השפיעות והשוואות. התלמיד עושה לו את חשבונו שלו — אם היצירות והספרים שהוא לומד וקורא נכללו בתכנית הבחינה. אין פלא שהמתבגר זונח את הסריות העברית. אין זו הספרות שהוא מתעניין בה. המפרה את מחשבתו, המעודדת אותו בלכטיו ובמשבריו, המציגה לפניו דמויות ופעלים להזדהות, המדריכה אותו במחשבתו והפיתחת לפניו אייקים לגילוי הבלתי ידוע ולפיענוח הנעלמים. את הקרוב ללבו הוא יוצא, איפוא, לחפש בספרות העולם.

(ד)

הספרות העברית בבית הספר צריכה להשתלב בתכנית חינוכית. בנושאים חינוכיים של התקופה, של הקביצה הלומדת ושל דציבוריות כולה. פעם תהא ההדגשה על בעיות חברה ופעם על נושא לאומי, פעם יהא הנושא דתי יהודי ופעם אנושי כללי. בהוראת הסריות אין להסתפק בשיעורים המעטים הניתנים במסגרת תכנית הלימודים המצומצמת. יש לקיים חוג מיוחד לקריאה בספרות יפה. החיג יסייע לעורר התעניינות, להשפיע, לכווין מחשבה ולדובב שפתי בני הנוער בכל השאלות המטרידות אותם. בחוג ניתנת לבני הנוער אפשרות להתבטא, להתחזק ולגלות עמדה, דברים שהצעיר בגיל ההתבוננות זקוק להם ביותר.

החוג לספרות ישחרר את המורה מכמה וכמה דאגות, שהוראת הספרות בביה"ס מעררת אותן. כגון צריכת תגנית, בחירת הספר, שיטת ההוראה, הפוש הלשוני וכדומה. החוג יאפשר למורה להתרכז בבית הספר על השגת המטרה המטריאלית, שהרי בביה"ס קיימת תכנית ונדרש הספק חומר, אף כי המורה חייב שם להקפיד גם על הקריאה הנכונה, הניתוח הלשוני והספרותי ועל הכרה ראשונה של צורות ספרותיות. בחוג ישתחרר המורה מהתחייבויות מאטריאליות. המטרה בחוג יכולה, איפוא, להיות יותר פורמאלית ופורמאטיבית; כשאין שאלה של הספק חומר אפשר להעמיק את העיון ואת ההבנה האסטיטית בספרות היפה, העברית והכללית, ובספרות המחשבה. בחוג חופשי המורה לבחור בדרכי הוראה והעמקה מיוחדות, כגון עריכת משפטים ספרותיים, וכוחים ודיונים של החניכים על נושאים או ספרים, לאחר

הכנה קודמת. ספר טוב, שיש בו כדי להסביר תופעות אנושיות, לכלליות, חברתיות, תרבותיות, דתיות ולאומיות, ושהוא נוח לקריאה לבני-הנוער, יובא לתשומת לב הצעירים בחוג זה. בשיחות על ספרים יובלטו: עלילות הגיבורים, אופיים, המאורעות ורקעם, הערך המוסרי והמאלי שיש בספר. השיחות האלה משמשות הזדמנות מתאימה לביטוי הרגשות הפרט, והן נותנות למורה ולמדריך אפשרות לעסוק בנושאים, אשר בדרך כלל מעדיפים לעבור עליהם בשיחה – כגון בעיות הנוגעות לטהרת חיי הפרט והמשפחה, החוג יעזור לבני הנוער למצוא פורקן ותשובה ללבטים, לספקות, לשאלות ולהרהורים, לרגשות ולתגובות. החוג ירחיב את אופק מחשבתו של הצעיר ויעזור לו להבין את השאלות הגדולות בחברה המודרנית לאור המוסר היהודי, עד שיצליח לבסס לעצמו השקפת עולם חברתית ודתית. בחוג לספרות ימצאו המורה והמחנך מסגרת חינוכית לעזור לצעיר בצרת נפשו ובמועקתו האישית. ספרי הקריאה העתונות המצויירת המציפה את השוק, מבלבלים לא מעט את המתבגר. מאבקו עם יצר הרע קשה, והוא מיטלטל בין דרישת המוסר ובין קריאת הרחוב. אין בידינו לשנות את ההתפתחות הטבעית של המתבגר, ואין בכוחנו לבטל את כל התופעות הנובעות ממנה, אך נוכל להקל עליו את המועקה ולהדריכו לחיים מוסריים וטהורים, אם נמצא נתיב ללבו ונדע לשוחח אתו. הספרות היפה מספקת חומר המסייע במידה מרובה לרומם את רגשות הצעיר, להסביר את האידיאל שבחיים טהורים ומתוקנים, והיא מגוללת את הסילופים ואת הסכנות הכרוכות בפגימת טהרת החיים וטהרת המשפחה, שהם השיגים חברתיים חשובים ויסודות ביהדות.

(ה)

בתכנית של הוראת הספרות בבית הספר יש לכלול קריאת יצירות או קטעי יצירות ברוח בכיתה. קריאת יצירה שלימה בחוג (שעה או שעתיים לשבוע), וקריאה עצמית בבית, מכוונת כולה או מקצתה על-ידי המורה. קטעי הספרות הנקראים בכיתה ישמשו נושא לויכוח ולהערכה משותפת. כך ילמד הצעיר להעריך ספרות. הדיון יתנהל בצורת שיחה. המדריך יציג שאלות שאינן באות לבחן ידיעות, אלא לעורר הבעת דעות והשקפות. ידיעותיו ונסיגונו האישי של המורה יסייעו לספק חומר עשיר ומעניין לדיון ולבירורים רעיוניים; כך תיעשה הספרות הנלמדת והנקראת מעניינת. הצעיר ייתבע לנקוט עמדה, לחוות דעה, לשתף עצמו ביצירה; ויצירה טובה, עשירת רעיונות ונאה בצורתה ובמבניה, תגרום לו הנאה אסתטית ותביא להעמקת התוויה האסתטית ולהעמקת הרגש.

במסגרת זו ישתלב יפה העיון במחשבת ישראל, שאף הוא כולל קריאה ולימוד בספרות. המעוררים שיחות על נושאים המספקים את התעניינות הצעירים בשאלות השקפה ודת. לא הוויכוח בשאלות הדת הוא העיקר בלימוד זה, אלא הלימוד והרחבת הידיעות המביאים לידי התעוררות מחשבתו של הצעיר, לעירנות רוחנית, להשראת הנפש, לחיזוק הכרתו הדתית-מוסרית ולעידודו באמונתו ובא רח חייו הדתי. תשומת

לב מיוחדת יש להקדיש לבירור מושגי יסוד במידות היהדות. יש להכניס בהירות בשימוש במושגים מופשטים. להעמיק את כושר הבנתו והבנתו של הצעיר, ולשפר בזה את הכרתו הדתית ואת השקפת עולמו.

בדיון על ספרים בעלי תוכן חינוכי ניתנת גם הזדמנות מתאימה להעלות על נס את החינוך העצמי, את היוזמה הקונסטרוקטיבית של בני גוּעַר ורגש האחריות שפעם כלבות הצעירים שכיוונו בעצמם את ניהול מוסדותיהם.

בעת הדיון על יצירה ספרותית אמנותית נתקלים לעתים בבעיה חמורה, כשהדמות המתוארת כשלילית זוכה שלא במתכווין לסניגוריה חזקה; הדמות השלילית המוצגת על-ידי הסופר בתוך פרספקטיבה מסוימת, מוערכת על-ידי הקורא הצעיר בקנה מידה שלו, ולא תמיד הוא זהה עם הערכתו ודעתו של הסופר. טיפוסים של חוטאים ופושעים, הבאים על עונשם ומוקעים לדראון בספרות מתקבלים לעתים באהדה כתוצאה מן התיאורים האמנותיים של סבלם, משברם הנפשי או לחץ חברתי שבו חיו. כאן צריך המורה לעמוד על המשמר ולהדריך את הצעירים בגישתם להבנת המתואר. אין להתעלם מן העובדה שבני הגוּעַר קוראים את הספרים וההשפעה ההרסנית עלולה לבוא ממקום שלא ציפו לה.

רבים שוללים את הגישה ההיסטורית בהוראת הספרות. יש מטילים ספק בנכונות הגישה להורות את הספרות במסגרת הצרה של תורת הספרות, המקלישה את החוויה ואת התוכן הרעיוני של היצירה האמנותית. אך אין לוותר בבית הספר התיכון ובגיל ההתבגרות על הערכים החינוכיים שאפשר להקנות לצעיר תוך קריאה ועיון בספרות עברית וכללית. למורה הדתי נראה יותר שבבית הספר התיכון אין ללמד ספרות לשם ספרות. הספרות היא מגמתית מטבעה — מגמתית חינוכית — היא משתמשת בסממניה האמנותיים כדי לעורר חויות, העלולות להביא בסופו של דבר לשינוי עמדה ודעה. לפיכך, יכולה הספרות לשמש מכשיר עוז חינוכי יעיל להסברת תופעות אנושיות, חברתיות, תרבותיות, חינוכיות וכו', ומדוע לא נמצאה בתקופה שהאדם זקוק לה? דרך הספרות ניתן להוקיע את הרע שבמעשי הפקרות, ואפשר להצביע עליו גם אצל אנשים הוגים ויוצרים, שלא ידעו לצרף מעשה להלכה, ועל כן לא עמדו בנסיון, ובחסותם פרחו הרשע וההתאכזרות. כן ניתן להבליט את האושר ושמחת החיים הצפונים בעשיית הטוב ובקיום המצוות המשפיע על אורח חייהם של המקיימים והעושים, והרי מצוות התורה כוללות ומקיפות את כל ענייני האדם וצרכיו.

גישה זו לחינוך הצעיר הלומד והעובד המצוי אצל ספרים, יש בה כדי להקל על ביסוס ההשקפה הדתית, היא מסייעת להרחיב את אופק המחשבה ולהקנות לבני הגוּעַר הבנה יותר שלימה בכל השאלות הנדונות בחברתנו לאור המוסר היהודי.

(ד)

סיכום ומסקנות: האמצעים האסתטיים, שהסוכר משתמש בהם בתיאור ובציור, מסייעים להפעיל את החושים ואת הרגשות, ולהחזיר באמצעותם רעיון מסוים — חברתי, פוליטי, דתי או מוסרי — בלבו של הקורא. לשם שיכנוע שכלי הגיוני, אין צורך באמצעים האסתטיים ואפשר להסתפק במסירת דתמצית הרעיונית בכמה משפטים. אולם השיכנוע הרגשי, האמוציונאלי, מעורר בקורא אהדה לכתוב ומחוק בו את ההכרה ברעיון ואת המסירות בהגשתו.

הספרות היפה מצליחה ביותר לתרגם השקפות חברתיות שונות לשפת החיים, ולקרב מאורעות היסטוריים להבנת הקורא. גיבורי היצירה מבליטים במעשיהם ובהתנהגותם את הטראגיות ואת האושר שבחיים; במעשיהם הם מגוללים מסכת של שמחה וצער, כאב ונועם, לבטים והישגים, אהבה ושנאה, דם ודמעות.

גם הרעיון הדתי נעשה יותר מובן כשהוא מואר באורן של ההתרחשויות המציאותיות. תיאור השתלשלות המעשים ממחיש את השאיפה לשלימות ואת חיי השלימות המביאים לידי התעלות והתעוררות; לידי ההתקרבות לבורא מתוך אורח החיים עצמו. מתוך תיאור האירועים והמעשים מתבארת ביתר קלות התפיסה הרוחנית של העולם והיקום, היסוד לחינוך עצמי, הדרך להשתלטות על כוחות השלילה, לכיבוש היצרים, וההיאבקות המתמדת בלבו של המאמין והאדם הדתי לסי'וק הספיקות והלבטים הנפשיים החותרים תחת יסודות האמונה והמנסים להרחיקו מדרך השם.

בתיאור הספרותי ניתן להמחיש את הרעיונות המוסריים שהם חלק בלתי נפרד מן החיים הדתיים של היהודי. בו מוצגים: טיפוסים מוסריים ואנטי-מוסריים, בעלי אופי ומחוסרי אופי; האחריות האישית ביחסים החברתיים; העזרה לזולת ובכלל כל המידות הטובות והרעות עד לגילוי הנכונות להקרבה עצמית למען טובת האדם והאנושות.

הצער, זמנו החופשי מוגבל, והמורה אינו רשאי להפקירו לקריאה מקרית ובלתי מכוונת, עליו להדריך שיבחר בספרים שהם מועילים להרחבת ידיעותיו ואפקו ובספרים שישפיעו עליו השפעה חינוכית טובה. אלה הם הסכרים הנחוצים, ואת אלה אנו מצינים כספרים טובים.

ידוע הנזק שעלול להיגרם לחינוך על-ידי גזירת איסור על קריאה בספרים מסוימים. כל איסור מעורר התעניינות, לחישות, הירהורים וויכוחים מיותרים ולפעמים אף מסוכנים. אולם יש להדגיש את חוסר הערך בספרים אלה, שאינם מוסיפים ולא כלום לאוצרו של האדם. ספרים שהם מחוסרים תוכן רעיוני אנושי, שאינם מטפלים בשאלות המעסיקות את האדם ואינם מתארים אותו, שחסרה בהם התעוררות רוח אמיתית, אלא מביאים להתרגשות היצרים ולמתחת של העצבים — אינם נחוצים ואינם רצויים.

ספר טוב מבחינת ההערכה האובייקטיבית הוא ספר המביא תועלת

חינוכית; מחנך למחשבה; מעורר רגשות ומעדם; מסביר תופעות שונות, מלמד נימוסים ואורח-חיים; מכווין את התנהגות האדם ומעורר חוויות, חזון; מעשיר את אוצר הידיעות ואת חיי הרגש, ומרחיב את אופק המחשבה ואת עולם הנסיון, מעורר הגות ודמיון יוצר, מפרה את הנפש ומבסס את ערכי היסוד של האנושות.

•

להלן ניתן סיכום של שיחה על הספר "סמוך ונראה" לר' שמואל יוסף עגנון. הסיכום מכיל חלק מן הדיון ברעיונות ובמבנה של הספר שהתנהל בחברת צעירים קוראי עגנון.

על הספר "סמוך ונראה" לש"י עגנון

(א)

הכרך העשירי של סיפורי ר' שמואל יוסף עגנון מכיל שלושה ספרים השונים זה מזה במבנם, בתוכנם, במהותם ובצורתם. ארבעת הסיפורים שבספר הראשון, יש בהם מן העלילה ומן ההתפתחות הסיפורית, הספר השני — ספר המעשים מכיל עשרים פרקים, והספר האחרון מכיל ארבעה פרקים של "ספר המדינה" עם פתיחה ואפילוג, שהוא פתיחה לקדיש אחר מיטתם של הרוגי ארץ-ישראל.

הספר משמש אספקלריה להתרחשויות היסטוריות, מאורעות ומעשים, שאירעו לעמנו בתקופה של שלושה ארבעה דורות, ובתוכם נבלעים מעשים ואירועים של המספר עצמו. הספר הראשון פותח: "לפני שלושה ארבעה דורות" ומסיים בסיפור "האדונית והרוכל", המשמש מעבר לוידייו וללבטיו של המספר כפי שהם מובאים בספר המעשים, הריהו מעין מעבר להתחדשות העם בארצו ולבניין המדינה, שאת הביקורת על מעשיה ומפעליה אנו מוצאים בפרקים של "ספר המדינה".

(ב)

לשון מיוחדת לו לר' שמואל יוסף עגנון — "לשון קלה פשוטה" (252) ועניינית שאין כמותה בכל הספרות העברית החדשה. הרבה מונים אותו על כך שבחר לו לשון וסגנון ונוסח שאינם לפי רוח הדור, אבל עגנון רואה את עצמו כותב בלשון הדרות (שם) ובשביל הדרות ולכן, סבור הוא, אין הוא מחוייב לבחור בלשון "בלולה ומעורבת ממליצות ישנות שלא עמדו על פירושן האמיתי וכו' ואף לשונם השגורה בפיהם אף היא בלולה במלים שבדו חברי לשוניה; שכל אחד מהם משתבח ואומר: ראו כמה מאות של מלים עשיתי" (שם).

הלשון הוא תרגום המחשבות. מה שאדם חושב על מראות, רגשות, תחויות ופעולות הוא מבטא בשפת המלים. כיון שעגנון שונה מסופרים אחרים בתיאור המראות ובמסירת הרגשות, החוויות והפעולות, על כן הוא שונה מהם גם בלשונו, בסגנונו ובנוסח דבריו. "שאני כפי שידעתם" — מסביר עגנון עצמו — "איני כותב אלא

מה שעניי רואות, אלא "שכל מה שאני רואה, רואה אני את היפוכו, ומרוב הראיות פעמים ששניהם דומים עלי כאחד; כלומר, כל אנפין שזיין, ונמצא שאני נותן מקום לטעות בי, כאילו אני מאותם שאומרים על הכל הן" (251).

עדות זו של ענגון על עצמו, שאינו כותב אלא מה שראו עיניו, אינה צריכה להתמיה אותנו. אם ע. רואה צורך לחזור ולהדגיש דבר זה כמה פעמים "שלא כתבתי דבר ממה שלא ראו עיני" (252), ואם הוא סבור שזוהי "מעלה גדולה בדור זה במעלות הכתיבה" (שם), אפשר לראות בזה מפתח להבנת דרך כתיבתו המיוחדת. ע. משתבח בזה "שכל תיבותיו ספורות ומנויות" (שם), ולא זו בלבד שאין הוא יכול לכתוב בסגנון שאר הסופרים, אלא שאין הוא יכול להסתפק במה "שמושכי העט" ו"מושכי הדין" עושים (250). הערות אלה הוכנסו לתוך הפתיחה ל"ספר המדינה" אבל הם באים ללמד על הספר כולו. ע. מתרחק מ"דברים פטטיים" (שם) ואין הוא רוצה להעמיד דברים "על בסיסה של הפילוסופיא" (251), אלא שאם הוא בא לתאר משהו הריהו רואה גם את היפוכו. ראייתו של ע. אינה קשורה לרגע ולמוצג. אין הוא מסתפק בתיאור האובייקט כמות שהוא; לא אימפרסיוניזם — תיאור התרשמות חושית, לא העתקת תופעות ועובדות כפי שנראו למספר — אלא אכספרסיוניזם, תיאור החויה הסובייקטיבית, הבעה נפשית של מי שרואה משהו מעל למוצג ומעבר לו. ראייתו היא גם ראייה אישית, שרואה את המראה ראייה חודרת ומקיפה בתוך פרספקטיבה שלימה; לשון וסגנון שמלווים דרך מחשבה כזאת אינם זקוקים למליצות ולחפויים אחרים. ואף-על-פי שיש בהם מן החזרה ומן ההדגשה ומן דבר והיפוכו, הרי ניתנו כולם להתפרש כביאור הראייה השלימה של המספר.

דבר מיוחד שמעורר שימת-לב בסגנונו של ע. הם החרוזים המשתלבים בתוך הסיפור, המזכירים במידה ידועה את המקאמה מימי הביניים. הפרוזה החרוזה היא מעין קישוט של הומור ובדיחות הדעת, ולעיתים אף של אירוניה, שתפקידה להבליט את המגוון בטיפוס מסויים או בתופעה מסוימת. (השווה 59; 243 קמעה קמעה ואילך; 245; 253; 267).

(א)

ארבעת הסיפורים הראשונים בספר — יש בהם מן העלילה ומן ההתפתחות. אולם לקורא המודרני נראים הטיפוסים בעלילה כמושגים וכסמלים. בסיפור הראשון מדובר בשני תלמידי חכמים שהיו מצויים "לפני שניים שלושה דורות, בזמן שהיתה התורה תפארתם של ישראל, וכל ישראל היו הולכים בדרכי התורה" (53). הלא הם: ר' שלמה הוותרן ואוהב השלום ור' משה פנחס שהוא נוקם ונוטר לר' שלמה על הלצה של מה בכך שיצאה מפיו. הסופר עצמו טוען שבא למסור תיאור מציאותי, והוא חוזר ומעיר: "במעשה זה לא נתכוונתי לא לספר מופת של איש מופת ולא לספר קנאתו של ר' משה פנחס, אלא סיפרתי מעשיהם של שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו לפני שניים שלושה דורות בזמן שהיתה התורה תפארתם של ישראל וכל ישראל היו

הולכים בדרכי התורה" (53). אך כלום טיפוסים שבמציאות הם אלה שמקדישים כל חייהם לשמיים, שאינם רואים בעולם זה אלא פרוזודר, שמתנגנים בו כדי להיכנס לטרקלין. כלום טיפוס שבמציאות הוא ר' משה פנחס, ש"כל חליפותיו ותמורותיו היו במסכתות ובמפרטיהן ובמפרשי מפרשיהן" (14) ושמחמת נטירת איבה הוא מחריב עולמו וגווע בדלות ובעניות, וכשנעשה חולה מסוכן הוא מתרומם על משכבו ואמר: "עריין לא הגיעה שעתו של אותו אדם למות ועדיין יש לו כמה דפים בש"ס שלא למד אותם יפה... כיון שסיים את הש"ס נסתיימו חייו" (35).

ואמנם כך הוא הדבר — המספר מתאר לנו טיפוס של יהודי ירא שמיים מציאותי, שהתורה היא עיקר חייו ותכלית חייו. אף ר' שלמה הוא טיפוס מציאותי של רב בישראל לפני שניים שלושה דורות, שהיה מנהיג את עדתו במישור, מתקן תקנות הרבה, ומקבל כל אדם בסבר פנים יפות. אבל בכל מקום שמצא שמץ של חילול השם לא נשא פנים אפילו לנשואי פנים (37). אך אם כן מתבקש הסבר לכל התנהגותו המוזרה של ר' משה פנחס, שאינה הולמת יהודי ירא שמיים, שומר מצוות ואוהב תורה.

בהתנגשות שבין שני תלמידי חכמים אלה אין לראות מעשה של נקימה ונטירה מתוך קפדנות אכזרית. אמנם אפשר שלנגד עיניו של ע. עמדו דברי רבא: "שני ת"ח שיושבין בעיר אחת ואין נוחין זה לזה בהלכה מתקנאין באף ומעלין אותו" (תענית ה). אך בסיפור אין ר' משה פנחס נראה כסתם רגזן, רתזן וכעסן, תלמיד חכם גדול הוא, שעלה בכוחות עצמו והוכתר ככתר של תורה. מפשוטי העם בא. בן כפר הוא, בנו של טוהן, שהחליט להתרחק מחיי העולם הזה, ממת עצמו באהלה של תורה ואינו רוצה ליהנות משולחנם של אחרים. אך דברי העלכון הנוקבים מערערים את שיווי משקלו עד שאינו מוכן להשלים עם ר' שלמה לא בעולם הזה ולא בעולם הבא. בעלבונו הוא רואה עלבון תורתו של אדם עני ופשוט ששייך לדלת העם. עלבון שעשירים בעלי ייחוס היו מרשים לעצמם על חשבון המדוכאים. עלבון זה התסיס בלבו של ר' משה פנחס שנאה עזה שלא שכחה, שנאה זאת נושאת אותו אל העיר השנייה כדי לקפח את יריבו בדברי הלכה, ובהרגישו שר' שלמה מנצחו הוא זועק את דברי המחאה: "פאני הורויין, אשריך שכספך וזהבך עמדו לך לקנות לך ספרים מוגהים" (19). זה מול זה עומדים ר' שלמה בעל מאור הפנים, המשקיע מאמצים לזכות בסליחתו של הנעלב, החותר בכל כוחו לשלום, ור' משה פנחס המלא שנאה עזה והמצטער על שאינו מצליח להשפיל את יריבו ועל גילויי החיבה שזה מגלה אליו. ר' משה פנחס עני הוא, שאינו עושה את התורה קרדום לחפור בו, ואף לאחר שנשא אשה ויכול לעמוד במקום גדולים — — — לא הניח ממקומו ולא שינה ממנהגו — — — ולא היה זו מתלמודו אלא בלילי שבתות בלבד — — — כל כבודו ממה שהיה ממלא כרסו בש"ס ופוסקים" (14). ואם כי ניטעה בלבו מידה מגונה זאת ששמה שנאה, סופה שהיא מביאה אותו לידי עצבות, ולאחר שהוא מתנצח בהלכה עם ר' שלמה, ובא לידי הכרה שהדין עם ר' שלמה, "נצטער

שמבקש להטעות את עצמו בזמן שהוא יודע את האמת נכנסה בו עצבות ובה ליד מרה שחורה וניטלה ממנו שמחת הלימוד" (22). ר' משה פנחס סובל מחולשתו הנפשית, מאבק פנימי עז מתחולל בקרבו, מאבק יצרים נוקב ומדכא, שהרי האדם שהוא שונאו מבקש טובתו, ובכל זאת הוא שונאו, משום שהוא מביא אותו לידי מידה מגונה זו של שנאה. מוצא אחד רואה ר' משה פנחס לפניו, ועל זה הוא מדבר עם אמו: "הניחי לי אמא ואחזור לבית המדרש אולי ירחם המרחם" (23). וכשרבו מנחמו: "תורה מגינה, תורה מצילה" – טוען ר' משה פנחס: "במה דברים אמורים, במי שלומד תורה לאמיתה של תורה" (24). רבו מיעץ לו ליישר לבו בספרי מוסר, כי תורה ומוסר היו יסודות מחנכים בחיי העם ובחייהם של תלמידי חכמים לפני שניים שלושה דורות. שני תלמידי חכמים אלה המתוארים בספור הם טיפוסים, המייצגים דור של כמיהי תורה, לומדי תורה, החיים בעולמה של תורה. אלא שהם נפרדים מחמת ההבדל המעמדי שביניהם. זהו עשיר וזהו עני.

הסיפור "האדונית והרוכל" הוא האחרון בספר הראשון ואף הסמלי ביותר ביניהם. אף הוא תיאור של ההתנגשות בין שני מושגים: היליניזם ויודאיזם. היהודי מחזר עם סחורתו ומציעה לכל. היליני אין לה צורך בסחורתו, וכשהיא ניאוחה לקנות ממנו, הרי היא בוחרת בסכין של ציידים.

היהודי עצמו נותן סכין בידה של היליני, ואחר כך היא תנסה להשתמש בה כדי לצודו ולהרגו. כל עיקרה של היליני, שהיא גזונה מדמם של בעליה. שפיכות דמים ורצח, שוקעו בתרבותה, באופייה, בספרותה ובכל הליכות חייה. גאזותה על הסכין ועל שפך הדם. לאט לאט מתקרר היהודי היליני. תחילה היא מוצאת בו תועלת שהוא מתקן את ביתה בלא שכר; מפני שהוא רוצה למצוא קורת גג, אולם היא אין דעתה לתיקונו אלא לדמו. אף הוא מתרגל אליה ולמעשה. שוב לא נתנה לו לעבוד אלא הטילה על עצמה כל עבודה והיתה מפנקת אותו במאכלות ובמשקאות; מפעם לפעם היה סובל גם מקינטוריה, אולם מרוב פינוקים שכח מעמדו ומוצאו, ואף-על-פי שהיא מגלה לו שהיא גזונה מבשר אדם ומתאוית לדמו – היה רואה בדבריה ובמעשי חיבוביה דברי פינוקים של שרות לבעליה. בכל נתרגלו זה לזה, פרט לשולחן, שאין הם אוכלים על שולחן אחד. דבר זה מפריד ביניהם ונוקב בלבו של הרוכל עד שנתרגל גם לזה. אבל אהבה שביניהם היתה תלויה בדבר ובטלה. היתה מציקה לו עד שקצרה נפשו למות. היו מתקוטטים ומתפיסים, והוא מוסיף להרהר "הרי אנו קרובים הרי סמוכים אנו זה אצל זה... ואף-על-פי-כן איני יודע עליה היום יותר משידעתי עליה ביום שבאתי אצלה בראשונה וקנתה אצלי את הסכין" (97). לסוף הוא רוצה לעזוב ביתה; "בכל יום ביקש לעזוב ביתה, להניח את טובותיה. עבר יום, יצא שבוע והוא לא עזב את ביתה, ואף היא לא אמרה לו צא" (100). סופה של היליני, שהיא הורגת עצמה בסכין שהכינה בשביל יוסף, "שביליה שנכנסה לשחוט אותו פצעה את עצמה" (102), והרוכל ממשיך לחזר בעולם ולהכריז על סחורתו.

זהו פשר המאבק בין שני עולמות, מאותו יום שנפגשו חזיו בכפיפה אחת עד שנאלצו להיפרד. היוונות ממיתה את בעליה. היא מטפחת בהם את פולחן הדם, הגבורה והתאווה הבהמית וגורמת לחורבנם. ובשעה שהיא נטפלת ליהודי אין לה קיום. האידיאלים היהודיים שפשטו בעולם וחדרו לאמונות העמים דחקו את רגליה. היוונות היא יפה, קוסמת, מפתה ומחטיאה, עד שהיא מביאה שמד ותורבן על המחויקים בה; אף את בגדי הרוכל הספיקה לדקור בסכינה, אבל לנפשו לא יכלה. אמנם שיניה ננעצו בגרונו, אבל היליני כבר פצועה ואין דמו של יוסף נעים לחיכה. יש בה ביהדות דבר מה שאינו נקלט בתפיסתה של היוונות, ובהיפגשם יחד נאלצת היוונות להירתע, האגרופ והסכין אינם יכולים לעמוד בפני כחות המוסר, הטומאה מסתלקת מפני הטהרה.

(ד)

"ספר המעשים" פותח בחיפוש אחר בית אבא, ומסיים בחיפוש אחר בית המדרש בארץ־ישראל. תקופת לבטים ותהייה בעולם הרוח. בסיפורים אלה אין תיאורים ריאליסטיים או נאטוראליסטיים ואין עלילה מתפתחת. חסר תיאור של אישיות ושל מעשים, הבאים זה אחרי זה בצורת סיבה ומסובב, אין התרחשויות נמסרות כנתפסות תפיסה חושית רגילה, מתוך תפיסה נפשית מיוחדת. האדם אינו מה שאנו רואים בו בעיני בשר. התגלותו החיצונית של האדם מוסוית ומאופרת עד לאין הכיר. לפני עינינו עומד שחקן טראגי שעמדתו מלאכותית ודמותו מפוקפקת. את ההתרחשות יש לראות בהיקפה מתוך נקודות ראות שונות — דמיון, חלום, אסוציאציה ומציאות. סיפור המעשה כמעט שאינו בספר המעשים. לפנינו קטעי וידויים על שאיפות, געגועים, מאורים ותשוקות. רדיפה אחרי מטרה ואכזבות. ספר המעשים הוא ספר הוידויים החלומות של אדם המעורה בחיים של תורה ויראה, אדם דתי אשר המציאות אורבת לנפשו ולפסעה ולפלגת. דמיונותיו וחלומותיו של המספר הם: החגים, התפילה, בית המדרש ועולם המתים המופיעים לידו לרוב לעת משבר. המספר — המתוודה — מיטלטל בין תקוה ליאוש ובין כיסופים לאיבוד הרצון.

ב"ספר המעשים" אין אדם בתיאור ריאלי, ואין עלילה מודרנת והגיונית. תיאור אכספרסיוניסטי שואף לסמלים ולסמליות. טיפוס ריאלי — יש בו מן הקבוע ומן השניוני. טיפוס ריאלי מסתגל לתנאים, מתאים עצמו למצבים, מגיב לפי כללים ידועים, לא כן סמל — הוא משוחרר מכל הכבלים הרציונאליים וההגיוניים. אין הוא מוגבל במקום ולא בזמן, הסופר שולח אותו ומזמינו לכל מקום שהוא רוצה מבלי להיתפס על אי ההגיון שבדבר. מתים קמים לתחייה; חי מתהלך בין המתים, מאורע רציני הופך למגוחך ולהיפך. בעולם האסוציאציה, הדמיון והחלום, קיימת השתלטות שרי־רותית של מקרים. הרחוק נעשה קרוב, המוזר — מובן, והבלתי אפשרי נעשה אפשרי. וכלום יש לטעון נגד צורה זו של כתיבה ותיאור? הרי לאחר עיון מעמיק אפשר לראותה נאמנה יותר למתרחש באדם מן התיאור ההגיוני והרציונאלי, שאינו מוסר

אלא דברים גלויים המשתקפים בעין הרואה. בספר המעשים אין האדם מה שאנו רואים בו או מה שאנו רוצים לראות בו. האדם מופיע כמות שהוא תוך סביבתו הנפשית. הבלתי נראית לעין. ועל כן נראה התיאור מסובך ומעורב תערובת מבהילה ומסוכסכת של יסודות שונים.

(ה)

תיאור כזה אינו יכול להינתן אלא כידוי אישי. הצפייה הפנימית — האינטרוס-פקציה — מסוגלת למסור על המתרקם ועל התוסס באדם. תיאור נאמן בדרך הצפייה הפנימית מגלה את האדם החלש, הקרוע, המשותק, המטולטל בין כוחות שאין לו שליטה עליהם. איש אחד (המספר) מופיע לפעמים בדמויות שונות, והוא משתנה בהתאם למשברים הפנימיים, ובגלל כוחות איתנים שמטילים שלטונם ואימתם על האדם. מבעית החלום, אך יש ו"הגנים הללו שאנו רואים בחלום ואנו מהלכים בהם בלא שיעור ובלא סוף" מדביקים אותנו בריח שכדי להרגישו כדאי כל אותו הטורח. השאיפה המתמדת להגיע למטרה והתרחקות המטרה מן האדם — הוא קו חשוב בתיאור ההתרחשויות בספר המעשים. המספר שואף להגיע לבית אבא, "אלך לעיר מולדתי ולבית אבי" (103), אולם "מסיבה שאינה תלויה בי שהתה הרכבת בדרך" (104), וכשהוא מגיע לעירו הוא הולך להתפלל, "אבל לא למקום שאבא מתפלל" (שם). חלום רודף חלום, "כשנפטרתי הימנו נמצאתי (הפיזור בכל מקום, שלי) עומד בחדר גדול — — — ושתי נשים עמדו שם — — — ונר היה תלוי שם באויר — — — כמו שראיתי בחצר בית התפילה — — — והחצר מפולש ושני פתחים בו פתח כנגד פתח. פניתי לפתח שבנגד בית אבא וביקשתי לצאת" (שם), והנה "ראיתי שנודמנתי לאכסניא" (105). הוא רץ לבית אבא, "עלה בדעתי שמא כבר עברתי על ביתו. נטלתי את עיני להביט. נתעצמו עיני — — — נתאמצתי ופתחתי" (שם). ראה אנשים רצים והוא רוצה לשאול אותם שמא הם יודעים היכן בית אבא, אבל הם זרים, ועדיין רחוק הוא מן המטרה אף-על-פי שהיא קרובה אליו. "ואני עומד ומבקש את בית אבא ואיני יודע היכן הוא" (שם), ושוב "ביקשתי לי אדם שיאמר לי היכן הוא הבית, חזרו עיני ונתעצמו. נתאמצתי בכל כחי לפתוח אותך" (שם). וכך חוזר בכל הסיפור אותו המוטיב של חיפוש בית אבא ולהטוט החלום, המעצם עיני ומטלטלו ממקום למקום, ולבסוף הוא אך רואה ש"אור מתוק האיר על הבית ועל אבא" (שם).

הפחד מפני המוות כשכל מה שיש בסביבתו נעשה מבעית ומאיים — מודגש בסיפור "אל הרופא". לידו של המספר צץ אנדרמן, שאינו אלא אותו אדם בהתגלות אחרת, אחד מושכו והשני מעכבו; יש בידי האחד להשתחרר מן השני, אולם אין הרצון מספיק, כשהאדם קרוע ולבושו קרוע ובינתיים עובר הזמן. וכשהוא משתחרר מן האדם האחר (אנדרמן), הריהו עולה על הגשר השחור שאין לו בסיס מוצק והגלים עולים ומציפים. המטרה אינה מושגת.

אין אדם יודע מה צפוי לו בעולמו ("האבטובוס האחרון"). יש שהוא מגיע לגשר והרי הגשר כרתת ומתנודד תחתיו. הוא סומך על האבטובוס האחרון, על ידידים ומכירים. אבל האבטובוס האחרון חולף, אף-על-פי שהמתין לו אין הוא מספיק לעלות וידידיו מתרחקים ממנו. המספר מרגיש בידדות ועצב "כאדם שמהלך יחיד ואינו יודע מה צפוי לו" (113).

יש והאדם מסתובב להשיג משהו ("התעודה"), אולם ירא הוא שמא ישאלהו מה הוא מבקש, שהרי פעם מחלחל האבק בגרונו, ושוב "כבר שכחתי לשם מה באתי למשרד" (115). וכשמניחים פרוסה בשבילו אין הוא רואה היכן היא. ולבסוף "נמצא עומד במרפסת גדולה שצפה על פני מים רבים" (116).

בחלום הוא עולה לתורה במניין של מתים ("על התורה"), אולם תיאור החי והמת באדם אחד ("בדרך") נראה כסמל לחורבן של הקהילות ישראל ולתקומת השרידים. "כל הקהילות נשמדו וישראל לא חזרו" (212), הבודדים שנשארו הולכים לקראתו ואומרים לו "לבית האלקים אנו הולכים" (213). הרבה בתי כנסיות היו במקום, אלא ש"בעוונותינו שרבו וברשעות הגויים, נשרפו, ונהרגו, ונשמדו ונחרבו כל בתי הכנסיות" (שם). הוא מגיע לחורבה שעל קירותיה ניכרו סימנים של דם קרוש מדם קדושים שנפלו על קידוש השם "וריח של שריפה מפעפע מתוך החורבה, שאחר ששחטו הקדושים את עצמם הציתו עליהם הארורים את בית הכנסת" (214). שמואל לוי מת, "יהודי כשר היה, חבל עליו שמת" (שם). אבל שמואל יוסף (הפיזור שלי) ברבי שלום מרדכי הלוי (הג"ל) עולה לתורה במקום החבר שמואל לוי, ששבק חיים, ואחרי תקיעת שופר ומוסף הם יורדים ללוות את חברים לבית עולמו. כל קיומם של בני ישראל בגולה לא היה אלא קיום של מתים, "אבותיהם כשהיו בונים להם בית היו עושים את הפתח כשיעור מיטת מת" (215). ואשה אחת מרת בונא שנפטרה שנה אחת לפני חורבן הגלות, "ואחר פטירתה היתה באה בחלום לפרנסי הקהילה והיתה משוררת ברח דודי — — — ולא היו יודעים מה הכוונה, עד שבאו התועים ושחטו — — — ואותם שלא נשחטו בידי התועים שחטו את עצמם כדי שלא יפלו בידי הטמאים" (217). אחרים עלו על המוקד "וקידשו שם שמיים לעיני הגויים והיו העולים רואים וגבהלים, וקצתם היו צועקים, אין אלו בני אדם כי אם מלאכי אלקים".

בזה נסתיימה פרשת הגלויות באירופה. אולם המספר שהיהוריו וחלומותיו מביאים אותו לפרשה זו אינו מסיים יעודו עם חורבן הגלויות, הוא חוזר "לרכבת שבינתיים הביאו אומנים ותיקנוה. הלכתי ברכבת עד לנמל. ומשם הלכתי בספינה למקום חפצי לארץ-ישראל. ברוך המקום שהחזירני למקומי" (220).

(1)

בית המדרש שהוא העניין המרכזי בכל ספר המעשים (תחילתו נבלע גם בסיפור "שני ת"ח שהיו בעירנו" בפניית ר' משה פנחס לאמו: "הניחי לי אמא ואחזור

לבית המדרש אולי ירחם המרחם") מודגש ביתר תוקף בסיפור האחרון "המכתב". המספר "חוזר למקומו". הוא מתהלך בארץ-ישראל, הוא מחפש בה את בית המדרש. הוא פוגש את מר גדליה קליין (ראוי לשים לב לניגוד הפנימי ולמיוזג שבין גדלות — גדליה — ובין קטנות — קליין — בשמו של אדם אחד) המנחם. והם הולכים יחד לבית המדרש. המספר הולך להדליק נר לזכר זקנו המת וקליין המת מה הוא רוצה, "וכי אינו חושש שמא יכירו בו שהוא מת ויתבזה" (226). אבל "זו גדולתו של מר קליין (כלומר, זהו פשר שמו גדליה), חושב לעשות מעשה אינו מביט באחרים" (שם). אין המספר מצליח להסיח דעתו מבית המדרש שעכשיו אין הוא עניין אלא למתים ולאזכרות. מר קליין (וכאן פשר קטנותו וכן להלן) מגשש במקלו כסומא ואומר לו "בבקשה ממך ראה אם אין כאן בית מדרש. כן בית מדרש כאן" (שם). ובבית המדרש הוא רואה זקן אחד בעל כתפיים מיוגעות, "אלו כתפיים שהקדוש-ברוך-הוא בחר בהן להניח עליהן תורתו — — — עדין שייר לנו המקום אנשים שממתיקים את הלב בראייה" (227). אותו גאון שקוע בתורתו. וגם כשהוא יוצא מבית המדרש "מתוך שהיה דבוק בתורה לא ראה אלא דברים של תורה" (שם) (ואולי גם בזה קטנותו). אין הוא מרגיש ששוחה עמוקה פתוחה לרגליו. "בזמן שהיה עומד ומתפלל ויושב ולומד שיחקה חבורה של קטנים (וכאן מתקשר קטן לקליין) לפני בית המדרש וחפרו להם שוחה והניחוה בלא כיסוי" (שם). אנשי התורה דבקים בתורה ואינם רואים את השוחה שחירו בינתיים חבורה של קטנים.

והנה למזרת חזר המספר והולך להדליק נר לנשמתו של זקנו עד שהגיע לחצר בית המדרש שהיה שם יום לפני כן. הוא אף שומע קול יוצא מתוך החצר ואומר ברוך כבוד ה' ממקומו. אבל כשהוא שואל "היין בית המדרש?" אומרת לו ריבה אחת: "אין כאן בית מדרש". (הסביבה אויבת לבית המדרש) הזקנה יאשרת: "אין כאן בית המדרש". הוא טוען שהרי רק אמש היה כאן. "אמש"? מתפלאה הזקנה. טופחת על מצחה ונזירת: "כשהייתי תינוקת היו מראים על מקום זה שביט מדרש גדול היה כאן והיו לומדים בו ומתפללים. ובעזונתינו שרבו נתעלם". כשם שנעלמו בתי הניסיות בגולה בעזונתינו הרבים וברשעת הגויים. המספר פונה לבית מדרש אחר שנבנה "בסיועו של מלך אדום" ומכל הארצות הביאו לתוכו ספרים ושאר תשמישי קדושה. "ברם כבר נתרוקן הבית ונתקלפו כתליו. ונתקלקלו כליו. ונתקרעו סריריו. ונתקרעו הפרוכות. והחליאו רינורותיו ונפכרו לומדי תורה. בקושי מתכנס לשח מניין מצומצם" (239). בתוך בית הכנסת הוא מוצא הפעם סומא היושב לפני שולחן רצוע ולוחש פסוקים של תהלים ס"מא זה הוא שמש בית הכנסת והיא ידליק נר לזכר זקנו המת. האין בתיאור זה רמז טראגי לקטנות שתוצאותיה עלולות להיות כראיות.

בארץ-ישראל מתחלפות הרשויות השולטות בה. נשתנו גזירות העלייה ונשתכחו. ובני ישראל מתפלאים לשמוע מבני משפחה אחת שפעם עיכבו את ישראל מליכנס לארץ בשביל אלף לירות שאינן עתה בעיניהם אלא גרוטאות מחוסרות כל ערך.

בינתיים גדלה ירושלים והיא מליאה רעש והמולה. בתיה גבוהים וחנויותיה מרובות. אבל האווירה היא גלותית. "מעין הבלה של חוצה לארץ" (234). גם יחסם של תושבי ירושלים לאביהם שבשמים נשתנה. "לשעבר היו ישראל נמוכים בעיניהם; כביכול היה כופף כל שבעה רקיעים כדי להיות קרוב להם. והיום שהם גאים והוא מתרחק מהם באים ועושים להם מגדלים עד לרקיע" (שם).

המספר נזכר באותו בית המדרש ובאותם הזקנים שראה שם, אבל הוא יודע שלא ימצאהו ולא יראהו; במקומם ראה פנים חדשות עולי אשכנז המתמרמים. הוא מציג לפנינו עוד בית כנסת אחד, זה שנשים צדקניות שבאמריקה בנאוהו אלא שלא השלי-מוהו, בית כנסת זה גבוה מכל בתי השכונה. אבל המתפללים מחולקים לשבטיהם וכל אחד דורש שיתפללו בנוסח שלו ובאים לידי מריבה.

על הנושא של בית המדרש חוזר המספר בפרק האחרון. מר קליין המת בא לביתו ומזכיר לו שלפני זמן הלכו יחד לבית המדרש. "אמרתי לו אפשר יודע מר אותו בית המדרש היכן הוא? מבקש אני אותו ואיני מוצאו" (248). מר קליין אינו שומע ומבקש שיאמר לו לתוך אזנו. "נתקרבתי אצלו ואמרתי לו, את בית המדרש אני מבקש" (שם). חזר מר קליין על דבריו ואמר "איזה בית מדרש אתה מבקש?" (249). ובסיומו של אותו חלום חורט מר קליין שש חריטות על מקלו ומתוכו מבצבץ ועולה בית כאותו בית המדרש.

"ביקשתי ליכנס ולא מצאתי את הדלת. הגביה הוקן את המקל והקיש שתי פעמים בקיר. נפתח פתח ונכנסתי" (שם).

קול קודא מתוך "ספר המעשים": — היכן בית המדרש? את בית המדרש אני מבקש! מדוע מצטמצם מקומו של בית המדרש? זוהי קריאתו של סופר הדור המדבר בלשון הדורות — פתחו לרווחה את דלתות בית המדרש לכל העם. זוהי הקריאה אל החכמים והגדולים — צאו אל העם!